

טליה פרקש

עבודה והשמדה: מחנה העבודה בשדה התעופה של דמבלין-אירנה, נפת פולווי, מחוז לובלין, פולין *1944–1942

מבוא

מאמר זה יתאר מקרוב את מחנה העבודה שפעל בשדה התעופה בדמבלין-אירנה (Dęblin-Irena) שבנפת פולווי (Puławy) בשנים 1942-1944. כל מחנות העבודה שפעלו בנפה זו במערב מחוז לובלין שבמזרח פולין חוסלו עד נובמבר 1943, ואילו מחנה עבודה זה, שהיה למעשה מחנה משפחות, בולט בכך שפעל עד סוף הכיבוש הגרמני ביולי 1944. ההיסטוריה של המחנה, המייחדת אותו מכל מחנות העבודה באזור ואולי גם בפולין הכבושה כולה, משמשת מקרה בוחן מעניין לחקר עבודת הכפייה של יהודים ויהסי הגומלין האפשריים בין היהודים למשעבדיהם. המאמר יבדוק כיצד השפיעו יחסים אלו והתנאים המשתנים על סיכויי ההישרדות של היהודים, מה היו אפשרויות וגבולות התגובה של היהודים ואילו גורמים השפיעו עליהם. כדי לענות על שאלות אלו אציג תחילה מבוא היסטורי קצר המראה את הקשר בין עבודת כפייה של יהודים ובין השמדתם בנפת פולווי בכלל ובעיירה דמבלין-אירנה בפרט. בהקשר זה אתמקד בתיאור חיי התושבים במחנה שדה התעופה בדמבלין-אירנה ואסרטט את שגרת היומיום שלהם, את הארגון הפנימי של המחנה, את המרקם החברתי וההיררכיה הפנימית בו, את תנאי החיים בו, את הפעילות החינוכית והדתית בו ועוד. כל אלה ייבחנו באמצעות עדויות, ספרי זיכרונות, ספרי יזכור, יומנים ומכתבים, ובתוך כך תיבחן השאלה מדוע שרדו ממחנה זה מאות יהודים, ואילו ממחנות עבודה אחרים בנפה לא שרדו אלא אחדים.

* פורסם לראשונה באנגלית: Talia Farkash, "Labor and Extermination: The Labor Camp at the Dęblin-Irena Airfield Puławy County, Lublin Province, Poland – 1942–1944", *Dapim: Studies on the Holocaust*, 29, 1 (2015), pp. 58-79

רקע היסטורי

עבודת כפייה והשמדה בנפת פולווי

ב־26 באוקטובר 1939 הוקם בפולין הכבושה ממשל כללי (גנרלגוברנמן, Generalgouvernement) בראשותו של ד"ר הנס פרנק, ושטחו חולק לארבעה מחוזות מנהליים: ורשה, ראדום, קרקוב ולובלין. מחוז לובלין חולק לעשר נפות – יחידות אדמיניסטרטיביות נפרדות – ובכללן נפת פולווי. זו השתרעה על שטח של 2,200 קילומטרים רבועים במערב המחוז, באזור שערב המלחמה ישבו בו כ־26,000 יהודים ב־14 עיירות, שהמרכזיות שבהן היו פולווי (3,500 יהודים שהיוו כ־30 אחוז מהאוכלוסייה), אפולה (Opole) (4,000 יהודים שהיוו כ־66 אחוז מהאוכלוסייה) ודמבלין-אירנה (3,300 יהודים שהיוו 67 אחוז מהאוכלוסייה).¹ מיד עם הכיבוש הגרמני חייבו יחידות ס"ס וצבא את היהודים בעיירות הנפה לעבוד בעבודות כפייה. הגיוס לעבודה החל על-פירוב בחטיפות ברוטליות ברחובות ובאלימות פיזית. היודנטים, שהחלו באותה העת את דרכם כוועדי עזרה, פעלו אצל שלטונות הכיבוש בניסיון לשים קץ לחטיפות השרירותיות של יהודים ברחובות ולהסדיר את עבודת הכפייה. לעבודות אלו היה אופי של עבודות מזדמנות כגון ניקוי רחובות ובתים, שאיבת מים מבארות, עבודות הפירה שונות ופינוי הריסות, אך לרוב לא הייתה להן כל תכלית פרודוקטיבית, והן שימשו לפגיעה מורלית ופיזית ביהודים. בהמשך, עם כינון הממשל האזרחי והוראתו של פרנק מ־26 באוקטובר בדבר החלתה של חובת עבודת כפייה על כל יהודי מגיל 16 ועד 60, סיפקו היודנטים עובדי כפייה לעבודות שונות בעיירות הנפה. העניים ביותר אולצו בהוראת היודנטים להתייצב לעבודות כפייה מפרכות, ואילו בעלי האמצעים פדו את עצמם מעבודה.² בשנים 1940-1942 התגבש בדרך כלל דפוס של העסקת עובדי כפייה יהודים

1 נוסף עליהן נכללו בנפה העיירות ברנוב שעל הנהר וייפז' (Baranów nad Wieprz), ונבולניצה (Wąwolnica), יוזפוב שעל הוויסלה (Józefów nad Wisłą), ליסוביקי (Łysobyki), מיחוב (Michów), מרקושוב (Markuszów), נלנצ'וב (Nalęczów), קז'ימיז' דולני (Kazimierz Dolny), קונסקובולה (Końskowola), קורוב (Kurów) וריקי (Ryki). ראו: אברהם ויין (עורך), פנקס הקהילות – פולין, ז': מחוזות לובלין, קיילצה, ירושלים: יד ושם (1999), עמ' 64, 116, 139, 165, 258, 284, 297, 315, 320, 471, 480, 485, 550; דוד זילברקנג, השואה במחוז לובלין (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2003), עמ' 16; טאטיאנה ברוסטין-בערנשטיין, "גירושם ווי אן דער דייטשער פארניכטונגס-פאליטיק לגבי דער יידישער באפעלקערונג", בלעטער פאר געשיכטע III (ה), 1-2 (ינואר-יוני 1950), טבלה 9 בסוף המאמר; Bogdan Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung in Generalgouvernement: Eine Fallstudie zum District Lublin 1939-1943*, Wiesbaden: Harassowitz (1999), p. 398. בקיץ 1941 צורפה גליציה המזרחית לגנרלגוברנמן והייתה למחוז החמישי שלו.

2 עדות יעקב אקהייור (פולנית, 1966), ארכיון יד ושם (איו"ש), O.3/2951, עמ' 6-13; עדות יחזקאל טנצמן (עברית, 1996), שם, O.3/8868, עמ' 19, 25; עדות ברוך רוימן (יידיש, 1972), שם, O.3/3554, עמ' 4; עדות יעקב כץ (עברית, 2003), שם, O.3/12362, עמ' 6-7; עדות יוסף רונבלום (פולנית, 1946), ארכיון המכון היהודי היסטורי (ŻIH), 301/1444, עמ' 2; שמואל אדלשטיין, נשארתי יחיד, נתניה: סטודיו אשכנזי (2004), עמ' 22; Sebastian Piątkowski, "Żydzi Janowca, Kazimierza i Puław w latach wojny i okupacji," in: Filip Jaroszyński (ed.), *Historia i kultura Żydów Janowca nad Wisłą, Kazimierza Dolnego i Puław Fenomen kulturowy miasteczka- szteti*, Janowiec and Wisła:

בפרויקטים למיניהם ובמקומות עבודה קבועים לאורך זמן. בשנים אלו הייתה השליטה על עבודת הכפייה של היהודים בנפת פולווי, כמו במחוז לובלין ובגנרלגוברנמן כולו, מושא לתחרות בין שלטונות הס"ס ובין הממשל האזרחי, משום שהייתה מקור לרווח כלכלי, עוצמה ויוקרה. תחרות זו באה לידי ביטוי בהוראות שונות, לעתים סותרות, שקיבלו היודנטים של העיירות בנפת פולווי משלטונות הס"ס המקומיים מצד אחד ומהרשויות האזרחיות המקומיות מצד שני.³ מיולי 1940 ועד מרץ 1942 ארגנו לשכות העבודה של המנהל האזרחי את תעסוקת היהודים, ובתיווכן עבדו יהודים אצל מעסיקים שונים, ובהם חברות פרטיות שביקשו להרוויח מניצול של כוח עבודה יהודי זול, בעלי משקים חקלאיים ויחידות של המשטרה והצבא.⁴ האחריות לגורלם של מי שהושארו לפי שעה כעובדי כפייה הועברה אחרי חיסול יהודי פולין לסמכותו של קריגר, ראש המשטרה והס"ס בגנרלגוברנמן, ובהתאם לכך הוציא הגנרלגוברנמן ביוני 1942 הוראה שהעסקת יהודים מותרת בהסכמת ראש הס"ס והמשטרה בכל מחוז. ואולם בד בבד עם הירידה בהשפעתן של הרשויות האזרחיות גברה מעורבותו של הוורמכט כגורם בעל עניין בעבודת הכפייה של היהודים: על רקע ההתפתחויות בחזית המזרחית ובעקבות התבוסה בסטלינגרד במרץ 1943 הייתה הגברת הייצור קריטית, ובגלל הצורך בידיים עובדות התנגד הצבא לגירוש כולל חסר הבחנה של עובדי כפייה יהודים.⁵

יהודי נפת פולווי חוסלו בשלושה גלים במסגרת מבצע ריינהרד. בגל הגירושים הראשון בחודשים מרץ-אפריל 1942 שולחו למחנה ההשמדה בלז'ץ כ-5,000-6,000 יהודים, ויהודים מעטים הושארו לצורך עבודה במחנות קטנים ברחבי הנפה. גל החיסולים השני שטף את יהודי נפת פולווי עם פתיחתו של מחנה ההשמדה סוביבור כמחנה השמדה פעיל. בין 6 ל-12 במאי

Towarzystwo Przejaciel Janowca and Wisla (2003), p. 201; Kalman Paris, "The Destruction of Jewish Demblin," in: David Stokfish (ed.), *Demblin-Modzjitz Book*, Tel Aviv: Publishing Organization Demblin-Modzjitz in Israel and Abroad (1969), pp. 515-518.

3 על היחסים בין נציגי ראש הנפה ובין הוונדרמריה בדמבלין-אירנה על רקע השליטה על היודנט ראו למשל: עדות סנצמן, עמ' 33; עדות כץ, עמ' 6; בנימין שטמלר, "בדרכם האחרונה", בתוך: דוד שטוקפיש (עורך), ספר דמבלין-מודז'יץ, תל אביב 1969, עמ' 429; Paris, "The Destruction of Jewish Demblin," pp. 517-518; Meir Eichenbrenner, "The First Half Year of Horror," in: *Demblin-Modzjitz*, p. 463; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," *ibid.*, p. 336; ראו: זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 62.

4 פליציה קראי, "העימות בין הרשויות הגרמניות סביב מחנות עבודה ליהודים בגנרלגוברנמן", ילקוט מורשת נב (תשנ"ב), עמ' 108-110; דיטר פוהל, "מחנות עבודות הכפייה ליהודים בגנרלגוברנמן", בשביל היזכרון 37 (תש"ס), עמ' 11; ישעיהו טרונק, "הפוליארקיה הנאצית ומצב היהודים בשטחים הכבושים", דפים לחקר השואה והמרד ב (תשל"ג), עמ' 10; זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 77-81; הוועדה לעזרה סוציאלית שליד היודנט בדמבלין אל הג'וינט, 21 בנובמבר 1940, ŻIH, 210/318; Edward Dziadosz and Józef Marszałek, "Więzienia i obozy w dystrykcie lubelskim w latach 1939-1944," *Zeszyty Majdanka*. III (1969), pp. 63-65.

5 שרה בנדר, בארץ אויב: יהודי קלצה והסביבה 1939-1946, ירושלים: יד ושם (2012), עמ' 236-239; קראי, "העימות בין הרשויות", עמ' 114, 120-121; זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 221.

1942, לאחר מצוד נרחב בכל עיירות הנפה, שולחו 16,822 מיהודי הנפה להמתה בסוביבור. זה היה המצוד השיטתי הראשון במחוז לובלין שהקיף נפה שלמה ובוצע על-פי פקודותיו של ראש הנפה אלפרד ברנט (Brandt).⁶

בין אפריל למאי 1942, בזמן שני גלי הרצח הראשונים ומיד לאחריהם, הגיעו לנפת פולווי תשעה טרנספורטים של 9,000 יהודים סלובקים. הללו נשלחו למחנות עבודה ולחוות חקלאיות בסביבה, וגם לגטאות אופולה, קונסקובולה ודמבלין-אירנה, שנותרו היחידים בנפה. הגעתם של היהודים הסלובקים הייתה חלק ממבצע רחב היקף שבמהלכו גורשו 39,000 יהודים סלובקים למחנות ההשמדה או לגטאות מחוז לובלין, אשר שימשו תחנות ביניים (Durchgangs-Ghettos) לפני גירושם למחנות השמדה.⁷

גל החיסולים השלישי בנפת פולווי התרחש בחודשים אוקטובר-נובמבר 1942, ובמהלכו חוסלו שלושת הגטאות שנותרו בנפה. באמצעות מבצע ירי צומצם מספרם של עובדי הכפייה במחנות העבודה, הכל כדי ליישם את הוראתו של הימלר להשלים את חיסול יהודי הגנרלגוברנמן עד סוף 1942. ב־3 וב־4 בנובמבר 1943, במבצע המכונה "מבצע חג הקציר" (Aktion Erntefest), נרצחו בהוראת הימלר כ־44,000 יהודים שהיו במחנות עבודה במחוז לובלין. בנפת פולווי נרצחו מאות העובדים היהודים מכל מחנות העבודה שנותרו עד אז – כולם למעט היהודים עובדי מחנה העבודה בשדה התעופה בדמבלין-אירנה, שהשתייך לחיל האוויר הגרמני (Luftwaffe) ופעל עד סוף הכיבוש הגרמני במחוז, ביולי 1944.⁸

6 יונה לוסיג אל נשיאות עזרה עצמית יהודית קרקוב, 31 במרץ 1942, 9 באפריל 1942; טאבע קאטלאוש, "און דאך בי זאיר געבליבן לעבן", בתוך: משה גראסמאן (עורך), יזכור בוך קאריוו, תל אביב: ארגון יוצאי קוריה בישראל (1955), עמ' 314; שמואל האניסמאן, "חורבן קאריוו און די איבערלעבענישן פון שמואל האניסמאן", שם, עמ' 245-247; דיווחו של ברנט למדור אוכלוסייה ורווחה במחוז לובלין, 12 במאי 1942, איו"ש, O.53/83; יצחק ארד, מבצע ריינהארד: בלז'ץ, סוביבור, טרבלניקה, תל אביב: עם עובד (1988), עמ' 508-509; זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 187-189; ברוסטיין-בערנשטיין, "גירושם", עמ' 72, טבלה 9; יונה לוסיג אל נשיאות עזרה עצמית יהודית קרקוב, 31 במרץ 1942, 9 באפריל 1942, ŽIH, 211/528; ראו גם מכתבים ללא שם ממרץ 1942 (ללא ציון היום בחודש) ומ־26 במרץ 1942, המתארים את הטבח בוונבולניצה ואת פינוי האוכלוסייה היהודית ממנה, שם; ARG 512 Ring I 1052; ARG 24 Ring I 262; ARG 34 Ring I 317; ARG 38 Ring I 1220 39.

7 יהושע ביכלר, "גירוש יהודי סלובקיה למחוז לובלין בשנת 1942", ילקוט מורשת נ (תשנ"א), עמ' 121.

8 קראי, "העימות בין הרשויות", עמ' 114, 120-121; ארד, מבצע ריינהארד, עמ' 455; ברוסטיין-בערנשטיין, "גירושם", עמ' 73, טבלה 9; זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 189, 195-196, 221, 237; כריסטופר בראונינג, אנשים רגיילים: גודד מילואים 101 של משטרת הסדר והפתרון הסופי בפולין (תרגום מאנגלית לי שיר), תל אביב: ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות, ספרי חמד (2004), עמ' 152-155; חיים גוטמן, "יארן פון אומגליק און שוידער", בתוך: דוד שטוקפיש (עורך), ספר יזכור קהילת קוזמיר ד'לובלין, תל אביב: ארגוני יוצאי קוזמיר במדינת ישראל ובתפוצות (1970), עמ' 522; האניסמאן, "חורבן קאריוו", עמ' 246-247; מלכה קנאפליך-שטערן, "תמיר ערב טויט", יזכור בוך קאריוו, עמ' 415; עדות בולסלב זילינסקי (ציטריק) (פולנית), (1950), ŽIH, 301/4420, עמ' 4; עדות ולדיסלב קרופה (פולנית), (1967), שם, 301/6384, עמ' 1; הקירת הנטקה, 7 באפריל 1964, איו"ש, TR.10/1291, עמ' 28/4964; ועדת הקירה – רצח יהודי מחנה העבודה במרקושוב, שם, Ryszard Gicewicz, "Obóz Pracy w Poniatowej (1941-1943)", Zeszyty Majdanka; TR.17/221

חיסול יהודי דמבלין-אירנה, מאי-אוקטובר 1942

בשנים 1940-1942 הועסקו רוב יהודי העיירה במקומות עבודה סמוכים. בשדה התעופה של חיל האוויר הגרמני בקרבת דמבלין-אירנה הועסקו כ-500 יהודים, רובם הגדול תושבי המקום. יהודים נוספים הועסקו בעבודות למיניהן בשירות הוורמכט, הן בעיירה הן במבצר הסמוך ששימש בסיס צבאי. מיוני 1941 הועסקו כ-300 גברים ונשים יהודים מדמבלין-אירנה בתחנת הרכבת בעיירה בעבודות מטעם רכבת המזרח של הרייך (Ostbahn) באמצעות החברה הגרמנית "שולץ" (Schultz). העבודה כללה הנחת מסילות ברזל, העמסת קרונות רכבת והקמת מחסני רכבת, הכל חלק מסלילתה של מסילת רכבת כפולה לכיוון מזרח. תנאי העבודה ברכבת היו קשים ביותר, יום העבודה נמשך 12 שעות לפחות, והאסירים עבדו תחת השגחתם של שומרים אוקראינים שהטילו עליהם את אימתם ונהגו להכותם, להתעלל בהם ואף להוציאם להורג.⁹

יהודי דמבלין-אירנה חוסלו בשתי אקציות גדולות. הראשונה התבצעה ב-6 במאי 1942 ובה גורשו לסוביבור 2,500 יהודים. בשעות הבוקר המוקדמות באותו יום הגיעו לתחנת הרכבת של העיירה קרונות משא, וסמוך לפני השעה שמונה בבוקר, במעמד ראש הנפה ברנט ופקידיו, כיתרו כוחות גרמניים ואוקראיניים את הגטו. מן הרמקולים שבכיכר השוק נקראו כל היהודים להתייצב בכיכר השוק בשעה שמונה בבוקר. אחרי שהתאסף הציבור היהודי נערכה סלקציה, גברים הופרדו מנשים, והכל נערכו בחמישיות. המקום המה אדם, הסלקציה לוותה בככי ובצרחות, והגרמנים הכו את היהודים וירו בכמה מהם. אחד הפקידים ממשרדו של ראש הנפה הצטיין בהכאת יהודים: "הכה בצורה בלתי אנושית... מישהו שהמוודה שלו נפלה מהיד וניסה להרימה הוכה בשוט על הפנים עד שנפגע בעינו והעיץ הייתה תלויה על הפנים".¹⁰ המראות הקשים של האקציה תוארו בזמן אמת כ"מחזות אימים".¹¹ היהודים שהועסקו במקומות העבודה בשדה התעופה וברכבת שבעיירה הצטוו להתייצב בכיכר השוק והועמדו שם בנפרד שעות ארוכות, עד שבשעות הערב הובלה קבוצת המגורשים שמנתה 2,500 יהודים - בעיקר וקנים, נשים וילדים - לתחנת הרכבת של דמבלין-אירנה, מרחק כשני קילומטרים וחצי מן העיירה. בדרך הוכו המגורשים מכות רצח והמתקשים בהליכה נורו בו במקום, והדרך לתחנת הרכבת הייתה זרועה בגופות הנרצחים. בתחנת הרכבת נדחסו היהודים לקרונות שהמתינו להם. הרכבת יצאה ליעדה רק ביום שלמחרת, וכל

X (1980), pp 88-94; Czesław Rajca, "Lubelska Filia Niemieckich Zakładów Zbrojeniowych,"

Zeszyty Majdanka IV (1969), pp. 242, 246, 249, 266 ; Jarosław Bator, *Zarys Historii Żydów*

Pulawskich, Puławy: Towarzystwo Przyjaciół Puław (2011), p.61

לסוביבור, ויהודי קונסקובולה נרצחו בירי במקום. מתנות העבודה שחוסלו היו מרקושוב, קוימיז' דולני וקורוב.

9 עדות שטיינבוך (ללא שם פרטי) (פולנית, 1945), איו"ש, M.49. E /4488, עמ' 2; עדות טנצמן, עמ' 36-37;

אדלשטיין, נשארתי יחיד, עמ' 26-27, pp. 86-87; "Więzienia i obozy,"

Mendel Shteinbach, "From Camp To Camp," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 452

10 עדות אייך פישפלד (פולנית, לא מצוינת שנה), *ŻIH*, 301/112, עמ' 6.

11 ראו תיאור רשמיה של נערה אשר ברחה מדמבלין-אירנה לוורשה לאחר אקציה זו ברשימותיו של אברהם לויך,

בתוך: חוי בן ששון ולאה פרייס, "ימי דמדומים: דפים עלומים מיומנו של אברהם לויך, גטו ורשה, מאי-יולי

1942", יד ושם - קובץ מחקרים לג (תשס"ה), עמ' 38.

אותו הזמן נותרו המגורשים דחוסים בתוך הקרונות. רק בשעת לילה מאוחרת, לאחר שהוכנסו כל המגורשים לקרונות ומספרם הניח את דעת הגרמנים, הורשו יתר יהודי דמבלין-אירנה, שעמדו בכיכר השוק משעות הבוקר, לחזור לבתיהם שבגטו. השבים לגטו המרוקן סיפרו כי "היה שחור בנשמה".¹² כל משפחה בדמבלין-אירנה איבדה מישהו בגירוש, ובגטו שררה אווירת נכאים. לאחר הגירוש נותרו בגטו כ-1,200-1,400 יהודים, רובם יהודים שעבדו עד אז בשדה התעופה, במבצר ובתחנת הרכבת.¹³

ב-13-14 במאי 1942, כשבוע לאחר האקציה הראשונה, הגיעו לתחנת הרכבת בדמבלין-אירנה שני טרנספורטים ובהם 2,080 יהודים מסלובקיה, רבים מהם נשים, ילדים וקשישים. הבאים שוכנו בבתיהם של יהודי דמבלין-אירנה שפוננו שבוע קודם לכן. הגברים משני טרנספורטים אלו נשלחו לעבוד בתחנת הרכבת ובשדה התעופה, והנשים והילדים עבדו בחוות חקלאיות במקום.¹⁴ היהודים הסלובקים הגיעו לעיירה במצב בריאותי טוב ומצוידיים במזון, אך תנאי המקום והעבודה הקשה נתנו בהם עד מהרה את אותותיהם. כפי שהעיד אחד הניצולים, הם "השתנו בתוך זמן קצר באופן כה דרמטי, שהיה קשה לזהות אותם".¹⁵

ביום חמישי, 15 באוקטובר 1942, בוצעה האקציה השנייה, ובמהלכה שולחו 2,000 יהודים מהעיירה למחנה ההשמדה טרבלינקה. בשעה שתיים וחצי אחר הצהריים הוקף גטו דמבלין-אירנה בונדרמים ובאוקראינים, ואתם כ-150 חיילי חיל האוויר משדה התעופה הקרוב שהשתתפו בגירוש וברצח השתתפות פעילה. היודנרט נצטווה להודיע לכל התושבים היהודים שעליהם להגיע עד השעה שלוש אחר הצהריים למקום האיסוף, והשוטרים היהודים החלו לעבור בין הבתים ולהפיץ את הפקודה. היהודים הסלובקים, שלא התנסו בגירוש הקודם ולא הבינו את משמעותו, עסקו באריזות חפציהם והתמהמהו, ובתוך זמן קצר החלו אפוא אוקראינים וונדרמים גרמנים לעבור בין הבתים ולירות בכל אדם שעדיין לא הלך למקום האיסוף. במהלך המצוד נרצחו ברחובות הגטו ובבתים כ-500 יהודים, ותיאורי הטבח מחרידים על-פי כל אמת מידה: "רחובות הגטו היו זרועים גופות, האדמה הייתה אדומה מדם, ובכמה מקרים נורו משפחות שלמות יחדיו.

12 עדות אקהייור, עמ' 13.

13 עדות עקיבא קופרמן (עברית, 1971), איו"ש, O.3/3537, עמ' 2; עדות חיה גירצמן (עברית, 1995), שם, O.3/8717, עמ' 4-5; עדות אידה ברנט (עברית, 1990), שם, O.3/5668, עמ' 9-10; עדות שטיינבוך, עמ' 3; עדות אקהייור, עמ' 12; עדות כץ, עמ' 8; עדות מריה רוונצוויג (פולנית, 1946), ŻIH, 301/1443, עמ' 1; עדות רוונבלום, עמ' 1, in: *Demblin-Modzjitz Book*, "The Destruction Of Jewish Demblin In Numbers," p. 17; Esther Apelboim, "From Warsaw Ghetto to the Demblin camp," *ibid.*, p. 440; Malka Lederman-Flek, "The 6th Of May, 1942," *ibid.*, p. 484; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 359-360, 365.

14 עדות שושנה קלפוס (עברית, 1990), איו"ש, O.3/6303, עמ' 7; ביכלר, "גירוש יהודי סלובקיה", עמ' 124. Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 373-376; Pesa Kanner, "My Father's Vow," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 447.

15 Józef E. Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 374-375; Lueiński, "Martyrologia Żydów Dęblinskiich 1939-1945," 1989, p. 12 (ספרון שלא ראה אור), איו"ש, O.48/267.3.

אחר הצהריים הועברו לתחנת הרכבת של דמבלין-אירנה כ-2,000 יהודים ושולחו משם למחנה ההשמדה טרבלינקה.¹⁶ בזמן הגירוש ניסו המוני יהודים להגיע לשער של מחנה שדה התעופה כדי להתחבא במחנה ולהצטרף לכוח העבודה בו, וקצתם אף הצליחו. מאות יהודים שהצליחו להסתתר התדפקו גם למחרת על שערי שדה התעופה בניסיון נואש להיכנס פנימה.¹⁷

יום לאחר הטבח נשארו בעיירה כ-200 יהודים, ובהם חברי היודנרט, אנשי המשטרה היהודית ועוד יהודים שהצליחו להסתתר. היודנרט קיבל הוראות לנקות את המקום כדי למנוע התפשטות מחלות, ומינה לשם כך שני אנשים שיעמיסו את הגופות על עגלה וירכזו אותן במחסן; מהמחסן הועברו הגופות בעגלות של איכרי הסביבה לקבורה בקברי אחים. איסוף הגופות נמשך עוד ימים מספר, ולאחר שהושלם, ב-28 באוקטובר 1942, בוצע הגירוש הסופי וכ-200 מיהודי דמבלין-אירנה שנותרו בגטו, ובהם הפועלים שעבדו עד אז במבצר, גורשו לגטו קונסקובולה. מאותה העת נשאר גטו זה הגטו היחיד בנפה, ורק יהודים שלא שהו במחנות עבודה הורשו להימצא בו.¹⁸ יהודי דמבלין-אירנה, כ-1,400 מספרם, נשארו בשלושה מחנות עבודה בעיירה: כ-1,000 איש עבדו בשדה התעופה, שהפך למחנה עבודה סגור עם חיסולם של יהודי העיירה; כ-120 יהודים עבדו במחנה בתחנת המטענים של הרכבת; וכ-300 יהודים עבדו במחנה סמוך לתחנת הנוסעים של הרכבת. ביוני 1943 חוסלו שני מחנות הרכבת והפועלים היהודים הועברו לקונסקובולה ולפוניאטובה (Poniatowa) ולאחר מכן נרצחו במחנות אלו במבצע "חג הקציר" בנובמבר 1943.¹⁹

16 מכתב שהוברח לסלובקיה מאת אדולף רייך (ללא תאריך, כפי הנראה מאוקטובר 1942, מיד לאחר גירוש יהודי דמבלין-אירנה לטרבלינקה), ארכיון מורשת (א"מ), D.1/6271, עמ' 3; עדות כק, עמ' 13; עדות אקהייור, עמ' 17; עדות טנצמן, עמ' 52; עדות ישראל שפירא (יידיש, לא מצוינת שנה), איו"ש, M.49.E/139, עמ' 3; עדות רוזנבלום, עמ' 12; עדות זלמן בר (פולנית, 1948), ŻIH, 301/3682, עמ' 3; עדות פישפלד, עמ' 12; Lueński, "Martyrologia," pp. 7, 10, 16; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," p. 382; Kanner, "My Father's Vow," pp. 447-448; Apelboim, "From Warsaw Ghetto," p. 441; Shteinbach, "From Camp To Camp," p. 455.

17 Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 378-380; Kanner, "My Father's Vow," p. 448; Apelboim, "From Warsaw Ghetto," pp. 441-442.

18 עדות רוזנבלום, עמ' 2; עדות מאיר מלצמן (פולנית, 1945), ŻIH, 301/1168, עמ' 3; מכתב רייך, עמ' 5; עדות טנצמן, עמ' 57-55; Ignatz Bubis, *Ich bin ein deutscher*; 57-55; Lueński, "Martyrologia," p. 20; *Staatsbürger jüdischen Glaubens: Ein autobiographisches Gespräch mit Edith Kohn*, Köln: Kiepenheuer u. Witsch (1993), p. 57; Zehava Amitz, "The Second Expulsion," in: Demblin-Modzjitz Book, p. 477; Chaya Shildkroit, "The Destruction of my Home Town," *ibid.*, p. 418; "The Story of Moshe Melaver," *ibid.*, p. 407; Chana Goldberg, "My Road of Torments from Demblin to Dachau," *ibid.*, p. 428; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," p. 382; Kanner, "My Father's Vow," p. 448.

19 בנפת פולווי קמו בשנת 1942 ופעלו ב-1943 עוד שלושה מחנות קטנים ליהודים שעבדו בסלילת מסילות רכבת בגולמב (Gola), שבו עבדו 200 יהודים, בפולווי, שבו עבדו 200 יהודים, ובנלנצ'יב, שבו עבדו 40 יהודים. ראוי: עדות שטיינבור, עמ' 2; עדות טנצמן, עמ' 37-36; אדלשטיין, נשארתי יחיד, עמ' 26-27; סטמפיאן פידליס, "יהודי דמבלין בימי הכיבוש הגרמני", בתוך: ספר דמבלין-מודז'יץ, עמ' 347-346; Działosz and Marszałek, "Więzienia i obozy," pp. 86-87; "The Destruction of Jewish Demblin in Numbers,"

אחרוני היהודים בנפת פולווי: מחנה העבודה בשדה התעופה בדמבלין-אירנה

הקמת המחנה, 1940–1942

לפני הכיבוש הגרמני היה שדה התעופה של דמבלין-אירנה, המרוחק כשני קילומטרים מהעיירה, אחד משדות התעופה הגדולים בפולין. לאחר פרוץ המלחמה שיפץ חיל האוויר הגרמני את שדה התעופה והפעיל אותו. מ־1940 ועד 1942, עבדו כ־500 מיהודי דמבלין-אירנה בשיפוץ שדה התעופה ובתפעולו. עובדים אלו קיבלו שכר עבור עבודתם וחזרו מדי ערב לביתם בעיירה.²⁰ במאי 1941, כחלק מההכנות לפלישה לברית-המועצות והסבת שדה התעופה לשדה תעופה צבאי קרבי, הואצו בו עבודות הבנייה. יחידת הבינוי של חיל האוויר הגרמני (Bauleitung) הופקדה על העבודות בשדה התעופה ומסרה את ביצוען לידי חברת הבנייה הווינאית אאוטריד, וזו גייסה לשם כך כוח אדם יהודי. היהודים לעבודה גויסו אז בעיירה אופולה, ורובם נמנו עם הפליטים היהודים מווינה שגורשו לעיירה בפברואר 1941, והתנדבו לצאת לעבוד בעיקר בשל הצפיפות והמצב הקשה בה. במאי 1941 הגיעו לשדה התעופה 200 גברים יהודים מאופולה והחלו להקים את המחנה שעתיד להיקרא לימים "המחנה הראשון" או "מחנה המתנדבים", אם כי בפועל היה מקום עבודה ולא מחנה עבודה, שכן העובדים היהודים חזרו מדי ערב לגטו דמבלין-אירנה. כמו כן גויסו למחנה יהודים מדמבלין-אירנה וממחנה ליפּוֹבָה 7 בלובלין העיר. באותה תקופה כללה העבודה בשדה התעופה, בין היתר, סלילת רחובות, בניית קירות, התקנת מיגון נגד הפצצות, הקמת סוללות עפר ויישור מסלולי נחיתה והמראה. יום עבודה נמשך 12 שעות והעובדים היהודים קיבלו ארוחות מספקות יחסית. הניצולים מספרים שיחסם של אנשי חיל האוויר הגרמני – חיילים גרמנים ואוסטרים – לעובדים היהודים היה סביר יחסית. סמוך לשדה התעופה הוקמו כמה צריפים מגודרים בתיל ובהם עבדו בעלי מלאכה שונים. בשנת 1941 עבדו בשטח שדה התעופה כ־600 יהודים וכ־500 פולנים. בסתיו 1941 פוזרו עובדי שדה התעופה היהודים לעבודות שונות באזור דמבלין-אירנה, כנראה משום שמיום הבנייה בשדה התעופה הושלם. ייתכן גם שמגפת הטיפוס שפשתה באותה העת בעיירה ובמחנה האיצה אף היא את פיזור העובדים.

כמה מהיהודים הווינאים נשארו במקום והיו גרעין כוח האדם של המחנה המכונה "המחנה השני"; זה הוקם בסוף דצמבר 1941 ושימש בפועל מחנה עבודה יהודי מאוקטובר 1942 ועד יולי 1944. "המחנה השני" התחיל לפעול כשקיבלו יהודים אישורי עבודה שאפשרו להם לעסוק בעבודות שונות במחנה, ובהן הקמת תחנת דלק והובלת חול וחצץ. רבים מהאישורים הללו היו אישורים פיקטיביים, שניתנו לאחר שהיודנט של דמבלין-אירנה, שביקש ליצור רושם שבמקום מועסקים עובדים רבים מאוד, שיחד את האחראים על העבודות במקום. חברת הבנייה אאוטריד בנתה במחנה כמה צריפי מגורים נוספים, וב"מחנה השני" הועסקו 300 יהודים, מספר מועט

p. 17; Shteinbach, "From Camp To Camp," p. 452

20 עדות אקהיוז, עמ' 9; עדות טנצמן, עמ' 32-33, 37; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin ;Destroyed," p. 343. עדות פישפלד, עמ' 3.

יותר ממספר היהודים שהועסקו במחנה הראשון - צמצום שנבע כאמור מסיום עבודות הכנייה במחנה.²¹ עם הגירוש הראשון מדמבלין-אירנה לסוביבור, ב-6 במאי 1942, הצליחו יהודים נוספים להיכלל בעבודה בשדה התעופה, בין היתר באמצעות תשלומי שוחד, והיו בהם שנשארו להתגורר במחנה. כך, ועד חיסולו הסופי של גטו דמבלין-אירנה באוקטובר 1942 היו במחנה 543 עובדי כפייה יהודים.²²

הרמן ונקרט

מן המחקר עולה שאת תנאי החיים של היהודים במחנה ואת הישרדותם של רבים כל כך מהם אפשר לזקוף במידה רבה לזכותו של "זקן המחנה" הרמן ונקרט (Wenkart), הלאגראָלטסטטה (Lagerälteste),²³ ולזכות התנהלותו מול צוות הפיקוד הגרמני והאוסטרי של המחנה. ונקרט, בנו של רב, עורך דין במקצועו, גורש בפברואר 1941 מווינה לעיירה אופולה שבנפת פולווי עם אשתו קלרה, חמותו, גיסיו ואחייניתו רותי בת השלוש.²⁴ מצבם הקשה של הפליטים היהודים באופולה דחף אותו להתנדב במאי 1941 לעבודה, שלימים התברר שהיא עבודת בניוי בשדה התעופה בדמבלין-אירנה. שמונה ימים לאחר שהגיע למחנה פגש מכר, קצין אוסטרי, אדוארד ברומופסקי (Bromofsky), שהוצב בשדה התעופה במסגרת שירותו הצבאי. ונקרט הכיר את ברומופסקי עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, ולא זו בלבד, אלא אף הציל אז את חייו. לאחר שנפגשו השתדל ברומופסקי אצל מפקד שדה התעופה הניג (Hönig) למען קידומו של ונקרט ואף יום מפגש בין השניים. בעקבות המפגש הזה הורה הניג לגובר הבסיס וולפרם (Wolfram) לקדם את ונקרט, ואכן הוא מונה מנהל של קבוצה ובה מאה יהודים שעבדו בחברת אוטריד. עם תחומי אחריותו של ונקרט נמנו בין היתר חלוקת משכורות לעובדים והזמנת מזון ותרופות. בהמשך, בעת קיומו של "המחנה השני", מונה ונקרט לתפקיד הלאגראָלטסטטה בשדה התעופה, שבו נוהלו ענייני האדמיניסטרציה וסידור העבודה בידי היהודים עצמם. בהמשך נשלח ברומופסקי לחזית, אך הקשר הבלתי אמצעי שטווה ונקרט עם הפיקוד הגרמני שירת אותו, והוא הפך לדמות דומיננטית בעלת השפעה רבה בכל הנוגע לעובדים היהודים במחנה. כך למשל הפעיל ונקרט את קשריו עם סגל המחנה כדי להביא לדמבלין-אירנה את משפחתו ופליטים

21 עדות טנצמן, עמ' 36; עדות גירצמן, עמ' 11; עדות פישפלד, עמ' 3-6; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 355-356; Shteinbach, "From Camp To Camp," p. 454; Hermann Wenkart, *Befehlsnotstand anders gesehen: Tatsachenbericht eines jüdischen Lagerfunktionärs*, Vienna: Eigenverlag H. Wenkart (1969), pp. 45-46.

22 ראו: בן ששון ופרייס, "ימי דמדומים", עמ' 39; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 52, 54.

23 ונקרט כתב על עצמו שהיה מפקד המחנה (Kanzleiführer des Lagers). גם בעדויות הוא כונה כך, אף שכמו בן לא קיבל דרגה כלשהי. עם זאת, ייתכן שבאופן בלתי רשמי זה התואר שזכה לו בקרב הפועלים היהודים. ראו למשל: Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," p. 343; Paris, "The Destruction of Jewish Demblin," p. 520; Wenkart, *Befehlsnotstand*, p. 45; Kanner, "My Father's Vow," p. 447.

24 כשהביא את רותי למחנה דמבלין-אירנה, לאחר שהתיימרה מהוריה, אימץ אותה ונקרט לבת.

וינאים אחרים מאופולה, ועשה זאת בעזרתו של אחד הז'נדרמים האכזריים ביותר בדמבלין-אירנה.²⁵

נראה כי כבר בשלב זה התעוררה אצל כמה מהעובדים היהודים במחנה ביקורת על ונקרט, שנראה להם מתנשא, והם סברו שהוא עושה דברם של הגרמנים, מיטיב לתקשר אתם ואף מנצל את מעמדו לטובתו ולטובת מקורביו.²⁶ ואכן, עם צוות הניהול של המחנה נמנו בעיקר יהודים וינאים: גרוסמן, סגנו של ונקרט; פוליאק (Polyak), הממונה על ההספקה; ולטר אפל (Appel), הממונה על הרחצה והכביסה; מאיר דמאיו (De-Mayo), האחראי על סידור העבודה; ורודי אנגל (Engel), מפקד המשטרה היהודית, שמנתה כעשרה שוטרים. קלרה, רעייתו של ונקרט, מונתה אחראית על המטבח, עבודה שנחשבה קלה יחסית ונלוו לה גם הטבות מסוימות.²⁷ וכך תיאר את ונקרט אחד הניצולים מהמחנה:

גבוה ורחב, אפו האדום ארוך וצר, ועליו משקפיים עבי עדשות. הייתה לו לשון חדה... הוא היה נעמד דום לפני כל גרמני, גם לפני אלה מהם שלא דרשו זאת. הגרמנים לא יכלו לבקש יותר... הוא הקים מנגנון פיקוד יהודי לרבות משטרה יהודית... רוב אנשיה היו צעירים חסרי לב, בלי שמץ של אנושיות, חסרי בושה וחסרי מצפון... היו מתחנפים לוונקרט כמו כלבים...²⁸

האופוזיציה שקמה לוונקרט בקרב היהודים של דמבלין-אירנה התגברה בעת חיסול הגטו ב-15 באוקטובר 1942; יהודי העיירה החלו אז לנהור בהמוניהם אל המחנה, ומשום כך ננעלו שערי ובהוראתו של ונקרט לא התירה המשטרה היהודית של המחנה לשום יהודי להיכנס אליו. כך למשל איגנץ בוביס זוכר לוונקרט שלא הניח לאביו להיכנס למחנה ואף צרח עליו שיעזוב את המקום. האב נרצח ובוביס האשים את ונקרט במותו. יש עדויות נוספות על מקרים שבהם לא התיר ונקרט ליהודים – ובהם ילדים קטנים – להיכנס בשערי המחנה, וזמן קצר לאחר מכן הם נלכדו ונרצחו, ואילו בעלי תפקידים אחרים במחנה, יהודים וגרמנים, הסתכנו והכניסו למחנה יהודים בעת חיסול הגטו.²⁹

25 עדות רוזנבלום, עמ' 1; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 34-42, 45-46.

26 עדות הרש סוכודולסקי (פולנית, 1946), *ŽIH*, 301/1298, עמ' 2; Chaya Goldfarb-Rozenberg, "Survived with my Daughter," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 495; Bubis, *Ich bin ein deutscher Staatsbürger*, p. 77; Goldberg, "My Road of Torments," p. 430; Stanley Hochman, *Mr. Fate or My Personal World*, War II Memories, Toronto, Ont: Private (1998), p. 69.

27 עדות סופיה צוקרמן (עברית, 1997), איו"ש, O.3/10540, עמ' 12, 19; עדות אריה קלוימן (עברית, 1964), א"מ, A/525, עמ' 3; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 45, 61-62, 68; Paris, "The Destruction of Jewish Demblin," p. 522; Yisrael Bubis, "The Year 1942," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 529; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 370-378.

28 Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," p. 343.

29 עדות קלפוס, עמ' 13; Bubis, *Ich*, p. 495; Goldfarb-Rozenberg, "Survived with my Daughter," p. 495.

האם היה ונקרט יכול לנהוג אחרת בעת ההיא ולהכניס יהודים למחנה כדי להצילם? התשובה ככל הנראה חיובית, אך יש לבחון לעומק אם היה סיכון במהלך שכזה באותה העת. בויכרונותיו של ונקרט, שנכתבו לאחר המלחמה, הוא מוסר את גרסתו, ולפיה ביום הגירוש הודיע לו מפקד הז'נדרמריה בדמבלין-אירנה כי אם ימצא במחנה יהודי אחד נוסף על 543 העובדים ששהו עד אז במחנה, יחוסלו עובדיו סופית, ואחריות זו הוטלה באופן בלעדי עליו.³⁰ במילים אחרות, במציאות של העת ההיא בהחלט ייתכן שאילו הכניס ונקרט יהודים נוספים למחנה והז'נדרמריה הייתה מגלה זאת, היו כל תושבי המחנה מחוסלים כבר אז. אם כן, אפשר בהחלט שוונקרט, שהיה לבדו אחראי לפני הז'נדרמריה על מספר היהודים במחנה, נאלץ לבחור בחירה מחושבת בהתאם לנסיבות. בד בבד דאג ונקרט להשיג אישורי עבודה ל-400 יהודים נוספים, רובם נשים וילדים, בני משפחותיהם של עובדי המחנה, וזמן קצר לאחר חיסול הגטו הוכפל מספר היהודים ששהו במחנה באופן חוקי. האישורים הושגו לאחר תשלום שוחד לאחד האחראים הגרמנים על עבודות חקלאיות בחוות הסמוכות למחנה, ואותו גרמני תירץ את מתן האישורים בנימוק שהנשים והילדים הם כוח עזר חיוני לעבודות חקלאיות.³¹

הבחירה בין הצלת קומץ יהודים אגב סיכון הכלל ובין הפקרה של קומץ, כפי שהאשימוהו מתנגדיו, למען הצלת הכלל, ליוותה את ונקרט כל ימי קיומו של המחנה וליבתה את ההתנגדות לו. בקיץ 1944 התארגנה קבוצת צעירים מהמחנה בניסיון להשיג נשק ולברוח. פולני שהיה בסוד העניין הלשין לז'נדרמריה ואף הסגיר את שמו הפרטי של אחד מיוזמי הבריחה. ז'נדרמים שהגיעו למחנה ציפו על כל הבחורים הנושאים את השם הזה להתייצב לפניהם. מי שהתייצב עונה ולבסוף נתפס האחראי לתכנון הבריחה ונרצח. כל זה היה לאחר שוונקרט דרש מאמו של הנרצח שתסגיר אותו, ועשה זאת תחת איומים.³² אין ספק שהסגרת יהודים לגרמנים העצימה את ההתנגדות לוונקרט. "הוא עינה אותנו, גרוע יותר מס"ס", העיד לימים אחד הניצולים.³³ וניצול אחר, שפירט בעדותו כמה הסגרות של יהודים לגרמנים, ציין: "הסיבה היחידה למאסרם הייתה הרמן ונקרט".³⁴ במקרים אחרים, לעומת זאת, ידע ונקרט להעביר את רוע הגזרה. כך לדוגמה קרה בתורף 1944 כשברחו מהמחנה כמה פועלים יהודים חמושים בנשק שגנבו ממקומות עבודתם. דבר הבריחה דווח לז'נדרמריה בדמבלין-אירנה, וזו בתגובה איימה להוציא להורג מאה אנשים. ונקרט אסף כסף

bin ein deutscher Staatsbürger, p. 56; Goldberg, "My Road of Torments," p. 430; Bubis, "The Year 1942," p. 529

Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 51-52, 55 30

Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 368-369, 377; 14 עמ' 31

Goldberg, "My Road of Torments," p. 430; Schildkroit, "The Destruction of my Home Town," p. 420; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 34-41, 45-46, 51-52, 55

Shavti Perelmuter, "Jewish Resistance in the Ghetto and the Camp," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 502; Yosef Daitsher, "I Don't Have the Strength to Describe Everything," *ibid.*,

p. 482; Paris, "The Destruction of Jewish Demblin," p. 522; Hochman, *Mr. Fate*, p. 70

עדות סוכודולסקי, עמ' 2. 33

עדות שטיינבוך, עמ' 1. 34

מהציבור היהודי במחנה כדי לשחד בו את הוֹנְדְרָמִים ומנע את מימוש האיום.³⁵ נראה כי כשהייתה אפשרות כזאת, פעל ונקרט בדרך של משא ומתן ושל תשלום שוחד לבעלי תפקידים גרמנים, ואילו במקרים שבהם לא התאפשרה כל הידברות עם הנוגעים בדבר הוא נאלץ להחליט לבדו ולפעול על דעת עצמו גם בדרכים שהיו כרוכות בהסגרת יהודים לגרמנים.

במקרים שהיו עשויים לדעתו של ונקרט לסכן את כלל הציבור היהודי במחנה אך עדיין לא נודעו לגרמנים, הוא העדיף לשתף בהחלטות אנשים שהיו מקובלים על כלל הציבור היהודי במחנה, ובהם חברי יודנרט לשעבר, שהיו במקור מדמבלין-אירנה, עיירתם של רוב תושבי המחנה. אפשר לפרש התנהלות זו כטקטיקה ניהולית שמטרתה לתת לגיטימציה למעשיו או כקבלת החלטות המבוססת על הסכמה רחבה ובכך גם מוסרית. כך למשל בחורף 1943, לאחר התייעצות כזאת, אישר ונקרט לקבוצת פרטיזנים יהודים להיכנס למחנה ולמצוא בו מחסה מפני רדיפות הארמיה קרובה (Armia Krajowa) – "צבא המולדת".³⁶ באופן דומה פעל ונקרט בחורף 1944, כשחשד כי נרקמה בקרב כמה מתושבי המחנה תוכנית להתנקש בחייו ובחיי מפקד המחנה הגרמני. לילה אחד זימן אליו ונקרט כמה אנשים בעלי השפעה על הציבור היהודי ודיווח להם כי נודע לו שיש קבוצה המתכננת התנקשות. הוא הבהיר לנוכחים כי המתנקשים מסכנים את שלומם של הילדים שנמצאים במחנה והציע שמתכנני ההתנקשות יוסגרו לגרמנים. כל המשתתפים סירבו להסגיר יהודים, אך הבטיחו שימנעו כל ניסיון שכזה.³⁷ לעומת המתנגדים לוונקרט היו במחנה גם מי שזכרו אותו לטובה, כאדם הגון וטוב שלא ניצל לרעה את מעמדו והצליח לסכל גזרות והוצאות להורג, ובעיקר זקפו לזכותו ולהתנהגותו מול הגרמנים את הישרדותו של המחנה עד שלב כה מאוחר.³⁸

ההיסטוריון דוד זילברקלנג מצא במחקרו כי סיכויי ההישרדות של יהודים במחנות לעבודת כפייה עד לשנת 1942 לא היו קשורים בהכרח לתנאי החיים במחנות. הגורמים להישרדות יהודים במחנות לעבודת כפייה באזור לובלין היו קשורים לאינטרסים צבאיים של הגרמנים או של אנשים פרטיים שביקשו להפיק רווח כלכלי מניצול כוח העבודה

35 עדות חנה טופולסקי (עברית, 1996), איו"ש, O.3/9295, עמ' 17; עדות אקהייזר, עמ' 23-24; Paris, "The Destruction of Jewish Demblin," p. 522; Perelmutter, "Jewish Resistance," p. 502; Daitsher, "I Don't Have the Strength," pp. 482-483; Hochman, *Mr. Fate*, p. 70.

36 עדות טופולסקי, עמ' 17; עדות אקהייזר, עמ' 23-24; Daitsher, "I Don't Have the Strength," pp. 482-483; Perelmutter, "Jewish Resistance," p. 502; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 61-60.

37 Perelmutter, "Jewish Resistance," pp. 503-504. אין עדות מסייעת להתרחשותו של אירוע מסוים זה, אם כי ישנם עדים נוספים שטענו כי ונקרט חשש מנקמת אויביו במחנה. איגנץ בוביס כתב בספרו כי אחד היהודים במחנה שהיה לו נשק איים בפומבי על חייו של ונקרט. עדות שטיינבוך, עמ' 2; Babis, *Ich bin ein deutscher*; *Staatsbürger*, p. 63; Goldberg, "My Road of Torments," p. 430.

38 עדות מוסק זיגמונט (פולנית, 1946), ŻIH, 301/1447, עמ' 2; עדות פישפלד, עמ' 10; עדות אברהם וינגרטן (עברית, 1991), איו"ש, O.3/6715, עמ' 18; עדות אסתר נוימן (עברית, 1995), שם, עמ' 18, 24; עדות טופולסקי, עמ' 16; עדות קלוימן, עמ' 4.

הודו כי קשריו עם הפיקוד הגרמני השפיעו על הישרדותו של המחנה זמן כה רב.⁴³ בזמושץ' כאמור הופקד ניהול המחנה בידי קצין ס"ס אשר שיקוליו האידיאולוגיים הוכתבו מגבוה, ורצה היהודים גבר בהם על כל שיקול אחר, ככל שהיה שיקול כזה ערב חיסול המחנה. נראה גם כי לס"ס המקומי בזמושץ' לא היה כל עניין בהמשך קיומו של המחנה, בעוד שפיקוד שדה התעופה בדמבלין-אירנה נזקק לעובדים היהודים למען המאמץ המלחמתי ולכן פעל להשאירם.

גם את השאלה אם לוונקרט ולקשריו האישיים עם הפיקוד הגרמני היה חלק בתנאים הטובים יחסית במחנה של שדה התעופה בדמבלין-אירנה רצוי לברר על-ידי ההשוואה למחנות אחרים. ההיסטוריונית שרה בנדר מצאה במחקרה על המחנות לעבודת כפייה באזור קלצה (Kielce) שבמחוז ראדום, כי אישיותו של מפקד גרמני, אישיותו של לגראלטסטטה שפעל להגן על היהודים והיחסים התקינים ביניהם היו גורמים ששילוב שלהם השפיע לטובה על תנאי החיים של היהודים במחנות לעבודת כפייה יותר משהשפיעו עליהם הוראות מגבוה.⁴⁴ כך היה במחנה העבודה במפעל לוודויקוב (Ludwików) בקלצה,⁴⁵ שעסק ביציקת פלדה לצורכי הצבא הגרמני, ובמחנה העבודה במפעל הסג גרנט (Hasag Granat), שייצר תחמושת לצבא.⁴⁶ לעומת זאת, במחנה העבודה של הס"ס בבודזין (Budzyn) שבמערב מחוז לובלין, בגלל אכזריותו של המפקד הגרמני נבצר מן הלגראלטסטטה, שנהג להגן על היהודים, לשפר את תנאיהם במקום.⁴⁷ במחנה שדה התעופה בזמושץ' שנזכר קודם לכן התאכזרו הלגראלטסטטה היהודי וסגנו ליהודים, ובשילוב אכזריותו של המפקד רויפרט היו חיי היהודים במחנה קשים מאוד, כפי שמעיד שיעור התמותה במחנה, שהגיע בחורף 1943 לארבעים אחוז.⁴⁸

מחנה שדה התעופה בדמבלין-אירנה היה שונה גם מבחינה זו. על קשריו האישיים של ונקרט עם סגל הפיקוד הגרמני הגבוה כבר דובר, ולא יהיה מוגזם לומר שיחסים אלו התבססו על אמון והערכה. יש לשער שיחסים אלה השפיעו לטובה גם על גישת הפיקוד לאסירים היהודים במחנה. המפקד הראשון של המחנה היה רב-סמל קטנגל (Kattengel), שנהג להתהלך במחנה חמוש בשוט

43 ראו למשל: Bubis, *Ich bin ein deutscher Staatsbürger*, p. 64.

44 בנדר, בארץ אויב, עמ' 265-266.

45 לפני הכיבוש הגרמני היה המפעל בבעלות פולנים, ולאחר הכיבוש הולאם והושכר לחברה פולנית תחת פיקוח גרמני. במחנה הועסקו 330 יהודים בייצור על-פי הזמנות של הצבא, תחת הפיקוח על החימוש בראדום. המחנה פעל מיום חיסול גטו קלצה ב־30 במאי 1943 ועד שפורק ב־1 באוגוסט ותושביו שולחו לאושוויץ-בירקנאו. ראו: שם, עמ' 239-246.

46 המפעל היה בבעלות קונצרן הסג והמחנה פעל כבר בשלהי 1942, אולם מ־30 במאי 1943, עם חיסולו הסופי של הגטו בקלצה, גדלה אוכלוסיית המחנה ומנתה 500 נפשות. באוגוסט 1944 פונו תושבי המחנה לצ'נסטובחובה (Częstochowa). ראו: שם, עמ' 253-263.

47 המחנה פעל מקיץ 1942 ו־3,000 היהודים שעבדו בו הועסקו במפעלי היינקל (Heinkel) לתיקון מטוסים. אף-על-פי שבאוקטובר 1943 סופח המחנה מנהלתית למיידנק, לא נרצחו עובדיו במבצע "הג הקציר". בפברואר 1944 הפך המחנה למחנה ריכוז, ובאביב 1944 פורק ועובדיו היהודים הועברו למחנות אחרים במערב. ראו: זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 224-233, 250-252.

48 הלגראלטסטטה כונה נגוס (Negus), וסגנו היה יעקב מייזנר. Kopciowski, *Zagłada Żydów*, pp. 143-144.

ומלווה בכלב זאב גרמני. תושבי המחנה ובכללם ונקרט עצמו לא נתנו בו אמון מפני שיחסו כלפיהם היה תאב כוח ולא יציב ומשום שהיה מאפשר לז'נדרמריה להיכנס למחנה בכל עת שחפצה. עם זאת, הוא לא הכה יהודים ולא התעלל בהם. הניצולים ידעו לספר לימים כי יחסים שהיו לקטנגל עם בחורה יהודייה במחנה השפיעו לטובה על יחסו ליהודים במחנה.⁴⁹ במרץ 1943 החליף אותו רב־סמל דווי (Dusy), שיחסו ליהודי המחנה, כפי שסיפרו הניצולים לימים, היה יחס טוב. דווי לא הסכים להכניס את הז'נדרמריה למחנה, השתדל למנוע הוצאות להורג ופרש את חסותו על הפועלים היהודים. כך למשל, כשנמצא אצל ד"ר קסטנבאום, רופא המחנה, סכום כסף שהתביא, הציל דווי את חייו כשאמר כי הכסף שייך לקופת תושבי המחנה. עם זאת, לדווי היו מגרעות משלו – הוא נהג להשתכר לפעמים ואהב לירות באוויר, וככל הנראה פעם אחת הוציא להורג יהודי. דווי שירת במחנה כשנה.⁵⁰

בחודשים האחרונים לקיומו פיקד על המחנה רב־סמל רדמכר (Rademacher), שגם לו זוכרים הניצולים את יחסו ההגון אליהם. אסתר נוימן נפצעה קשה בתאונת עבודה במסלולי ההמראה ונלקחה לבית חולים גרמני לצילום רנטגן. לימים העידה נוימן כי רדמכר דאג שתקבל טיפול רפואי, עודד אותה עד החלמתה ועד פינוי המחנה. בתברת אוטריד נהג המהנדס קוויק לתת מזון ליהודים והוא זכור לניצולים כמי שנהג בהם היטב, וגם האגרונום רינגל (Ringel), שניהל חווה חקלאית, זכור ביחסו האנושי כלפיהם. גרמני אתני מקומי, וישנייבסקי (Wiszniewski) שמו, שהיה בעבר דוור בדמבלין-אירנה, היה מנהל העבודה הכללי של עובדי הכפייה היהודים, ולניצולים לא היו טרוניות עליו. במקומות עבודה שונים בשדה התעופה ומחוצה לו פיקחו על הפועלים היהודים היילים, שיחסם בדרך כלל זכור לניצולים כיחס סביר. פולנים, שקצתם הוו יהודים, או שומרים אוקראינים שפיקחו על יהודים שהועסקו ברכבת, זכורים כמי שהתאכזרו אליהם.⁵¹

תנאי החיים וחיי היומיום במחנה, אוקטובר 1942 – יולי 1944

מחנה העבודה של שדה התעופה בדמבלין-אירנה התייחד בתנאי החיים בו, באחוז הגבוה של נשים וילדים בקרב תושביו ובפעילות החינוכית שהתקיימה בו.

מאז חיסול גטו דמבלין-אירנה ב־15 באוקטובר 1942 הפך מקום העבודה בשדה התעופה למחנה עבודה יהודי סגור, והוא פעל במתכונת זו עד יולי 1944. במחנה שהו כ־1,000 יהודים,⁵² גברים ונשים, ובהם גם כמאה ילדים צעירים מאוד. במחנה היו יהודים פולנים, רובם מדמבלין-אירנה, יהודים סלובקים ויהודים וינאים, שלמרות מספרם המועט – כארבעים – היו כאמור

49 עדות כץ, עמ' 11-12; *Ich bin ein deutscher*; Bubis, pp. 45-46, 57, 59-60; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 58-59.

50 עדות וינגרטן, עמ' 21.

51 עדות וינגרטן, עמ' 20-21; עדות גירצמן, עמ' 11; עדות כץ, עמ' 11-12; עדות נוימן, עמ' 26-28; Wenkart, pp. 36-37; *Befehlsnotstand*, pp. 40, 48, 59-60; Lueński, "Martyrologia", pp. 36-37.

52 המספר נע בין 970 ל־1,000 יהודים.

מיעוט דומיננטי. נראה כי שלוש הקבוצות הללו לא התערבבו זו בזו, ובשל הפסיפס התרבותי הזה היו החיים החברתיים במחנה מורכבים. היהודים הסלובקים במחנה היו מאוחדים ושאו מאחדות זו חיוק נפשי ועידוד: אסתר נוימן מסלובקיה העידה לימים שחברותיה במחנה היו רק מסלובקיה, וכמוה העיד אברהם וינגרטן.⁵³ האסירים היהודים מסלובקיה הקימו לעצמם ועד לחלוקת הסיוע שהגיע באמצעות שליחים מסלובקיה מוועד עזרה מיוחד בפרשוב (Prešov). משלוחי הסיוע הללו הקלו עליהם לשרוד במחנה וחיוקו אף יותר את הרגשת הסולידריות שלהם. היהודים הסלובקים היו חשדניים כלפי היהודים הפולנים, שכן במחנה היו גבבות של בגדים, סכונ וכסף, ובין שתי הקבוצות האלה פרצו לעתים ויכוחים ומריבות.⁵⁴

בכל בוקר נשמעה תרועת השכמה בשעה שש, ואחרי מסדר נשלחו העובדים לעבודות שונות בשדה התעופה (יישור מסלולי המראה ונחיתה, הטעת פצצות על מטוסים, עבודות תחזוקה ועוד), במבצר השכן (עבודות ניקיון, תחזוקה ומטבח) ובהוות הקלאיות, שאליהן נשלחו בעיקר נשים וילדים. כמו כן נשלחו כמה מתושבי המחנה לעבודות ברכבת באמצעות חברת "שולץ" כתגבורת לכוח העבודה ברכבת, והועסקו בעיקר בהעמסת פחם. יום עבודה במחנה נמשך 12 שעות, יום חופשי אחד ניתן בימי ראשון אחת לשבועיים, והיו עובדים שקיבלו אישור לצאת לעיריה ביום זה. עד סוף 1942 קיבלו העובדים היהודים שכר עבור עבודתם: 65 גרוש פולני לשעה לעובד רגיל ו-80 גרוש לשעה לעובד מומחה. מסכום זה ניכו (ככל הנראה אחת לשבוע) 2 זלוטי למזון, 70 גרוש למגורים ו-30 גרוש לקרן המחנה, שאפשרה לרכוש תרופות והשלמות מזון. לכל עובד היה מספר אסיר שהוטבע על פיסת מתכת שנשא על בגדו.⁵⁵ מגורי המפקדים היו מחוץ למחנה, שנוהל בידי היהודים עצמם. השמירה בתוך המחנה הופקדה בידי שוטרים יהודים, ומבחוץ שמרו עליו חיילי חיל האוויר.

המחנה המגודר בתיל השתרע על פני 1,300 מטרים רבועים וכלל חמישה אזורי צריפים. באזור 1 היו מגורי נשים, צריף מגורים נוסף, שני מחסנים ובית מרחץ. באזורים 2 ו-3 היו מגורי המשטרה היהודית; באזור 4 היו צריף ילדים, מרפאה, חדר רופא, משרד, אולם אספות וחדרו של ונקרט. אזור 5 שימש למגורי משפחות. באופן רשמי הייתה במחנה הפרדה בין גברים לנשים, אולם בפועל יועד חדר התייחדות לזוגות חסרי ילדים וחדר התייחדות לזוגות נשואים. רחובות במחנה כונו בפי היהודים בשמות כגון "שדרת האהבה" (הרחוב שהוליך לחדרי התייחדות) או "רחוב ונקרט" (הרחוב הראשי). במחנה פעלו סנדלרייה, מתפרה ומספרה, ויהודים שהיו

53 עדות וינגרטן, עמ' 23-20; עדות נוימן, עמ' 17, 25.

54 עדות אקהייור, עמ' 20, 63; עדות וינגרטן, עמ' 17, 20-23; עדות נוימן, עמ' 17, 25; עדות אסתר קמינסקה (פולנית, 1967), איו"ש, O.3/3029, עמ' 14; עדות קלוימן, עמ' 3-4; ביכלר, "גירוש יהודי סלובקיה", עמ' 124; Ahron Katshka, "From Demblin to Bergen-Belsen," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 422; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 369-370; Shieldkroit, "The Destruction of my Home Town," p. 420; Wenkart, *Befehlsnotstand*, p. 48.

55 עדות פישפלד, עמ' 8-10; עדות קלוימן, עמ' 4; עדות וינגרטן, עמ' 14, 22, 24; עדות ג'ניה רוונבלום (עברית, 1989), איו"ש, O.3/4286, עמ' 19; עדות טופולסקי, עמ' 16; עדות אקהייור, עמ' 18; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 370-372; Apelboim, "From Warsaw Ghetto," p. 442.

מעוניינים בשירותיהן שילמו בעבורם. אולם קהילתי שימש מקום מפגש בין נשים לגברים, ומעת לעת נערכו בו אירועים חברתיים, למשל בליל הסילווסטר 1944. היהודים לנו בצריפים, לרוב מוסקים, שבכל אחד מהם שכנו 280 איש, וישנו על דרגשי עץ דו-קומתיים שרופדו בנסורת.⁵⁶ לעזמת הידוע לנו על מחנות אחרים דוגמת בודזין,⁵⁷ הייתה התזונה במחנה סבירה, ותושביו קיבלו מדי יום מהמטבח במחנה שלוש ארוחות שכללו מרק, לחם ולעיתים בשר סוס ושומנים. פעם בשבוע חולקו 20 גרם ריבה ושתי סיגריות. המזון התקבל מבסיס הוורמכט שבמבצר הסמוך לעיירה, והמשטרה היהודית שבמחנה חילקה את ארוחת הצהריים במקומות העבודה השונים. כמו כן השלימו הפועלים את מנות המזון שלהם במקומות העבודה – בעיקר עשו זאת נשים שעבדו בחקלאות ויכלו לקחת תפוחי אדמה וירקות ממקומות עבודתן. היו כאלה שמכרים וחברים לעבודה פולנים הגניבו בשבילם מזון. לכל תושב במחנה היה כרטיס מזון, וכל ארוחה או תוספת סומנה בכרטיס.⁵⁸

במחנה פעלה מרפאה ובה כמה רופאים בניהולו של ד"ר רפאל קסטנבאום, שהגיע לעבודה בשדה התעופה לאחר חיסול גטו ריקי (Ryki)⁵⁹ במאי 1942. על הרופאים נאסר לגבות תשלום עבור טיפולים רפואיים והיה בסמכותם לשחרר אנשים מעבודה. ד"ר קסטנבאום וצוותו טיפלו בפועלים יהודים שחלו או נפצעו במהלך עבודתם. במרפאת המחנה חוסנו היהודים נגד טיפוס, חיסון שמומן מקרן המחנה. במחנה פעלו בית מרחץ ומכבסה, והעובדים נדרשו להתרחץ בבית המרחץ פעם בשבוע ולכבס את בגדיהם. ההקפדה על היגיינה השתלמה, ובמחנה לא פרצו מגפות. העובדים היהודים לבשו את בגדיהם האזרחיים ואף קיבלו תוספות ביגוד והנעלה ממחנה מיידינק.⁶⁰ תנאי חיים אלו, שכללו הקפדה על היגיינה ותזונה מספקת, התאפשרו בזכות שלטונות המחנה, גם משום שסברו כי תפוקת העובדים תהיה רבה יותר ככל שתנאי החיים שלהם יהיו סבירים יותר וגם משום שהחשש מהתגברות מגפות דרבן אותם לשמור על היגיינה, וכן בזכות מאמציו של ונקרט, שכללו תשלום שוחד על מנת שיסופק למחנה פחם להסקה.⁶¹

- 56 עדות פישפלד, עמ' 10-11; עדות קלוימן, עמ' 5; עדות קמינסקה, עמ' 13; עדות גירצמן, עמ' 12; עדות אקהייזר, עמ' 19; עדות וינגרטן, עמ' 16, 23; Goldberg, "From Warsaw Ghetto," p. 442; Wenkart, *Befehlsnotstand*, p. 47. "My Road of Torments," p. 429. ראו מפת המחנה בתוך: Wenkart, *Befehlsnotstand*.
- 57 עם זאת היו מחנות אחרים שפעלו באותה תקופה וגם בהם הייתה התזונה מספקת (מחנה קרשניק לדוגמה). ראו: זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 232, 256.
- 58 עדות פישפלד, עמ' 7-10; עדות טנצמן, עמ' 66; עדות גירצמן, עמ' 10; עדות וינגרטן, עמ' 20; עדות כץ, עמ' 14; Babis, *Ich bin ein deutscher Staatsbürger*, pp. 62, 64-65; Wenkart, *Befehlsnotstand*, p. 47.
- 59 הגטו בעיירה ריקי, המרוחקת מדמבלין-אירנה כעשרה קילומטר, הוסל ב-7 במאי 1942, יום לאחר האקציה הראשונה בדמבלין-אירנה. במהלך האקציה נערכה סלקציה ולאחריה נשלחה קבוצת פועלים למחנה שדה התעופה בדמבלין-אירנה. ראו: עדות סוכוולסקי, עמ' 1; עדות אביגדור רביד (עברית, 1997), איז"ש, O.3/9935, עמ' 4; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 366-367.
- 60 עדות נוימן, עמ' 22, 28-26; עדות קמינסקה, עמ' 12; עדות וינגרטן, עמ' 22, 24; עדות פישפלד, עמ' 10-11; Daitsher, "I Don't Have the Strength," pp. 478-479; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 46, 48, 67.
- 61 עדות אקהייזר, עמ' 19; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 48-52.

במחנה שהו כמאה ילדים, מחציתם צעירים מאוד, ואף ידוע על לידה אחת לפחות במחנה. מפקדי המחנה ידעו כמובן על הימצאותם של הילדים, ועיקר הסכנה נשקפה מביקורות פתע של הס"ס, שלא ידעו על קיומם, ומשום כך נאלצו הילדים להתחבא בכל פעם שנערכה ביקורת במחנה. כל הילדים, אפילו הקטנים ביותר, בני שנה וחצי, התרגלו להסתתר ולשמור על שקט מוחלט בזמן הביקורת. ונקרט, שידע כי אידה מילגרוים היא מורה במקצועה, שחרר אותה מעבודה בתחנת הרכבת והורה לה לטפל בילדים הקטנים שנשארו ללא השגחה בשעה שהוריהם יצאו לעבודה, וכך בעצם פעל במחנה גן ילדים. לטיפול בילדים נעזרה מילגרוים במרישיה לְפּרבוים מהעיירה ריקי. כדי להרגיל את הילדים להיוהר מביקורות פתע של ס"ס לימדו אותם השתיים שיר ביידיש:

שאַ, שטיל, מאַך ניט קיין גערודער
 סאיזו אין לאַגער א קאַנטראַל ווידער
 שאַ, שטיל, מאַכט ניט קיין געוואַלט
 דער קאַנטראַל קומט אַהער באַלד
 און אז די קאַנטראַל קומט, איז דאָך וויי און ווינד
 מען דאַרף אין לאַגער ניט זען קיין קינד...
 שאַ, שטיל, מאַכט ניט קיין געוואַלט
 די קאַנטראַל קומט אַהער באַלד.

ששש... שקט, אל תזוזו
 שוב חוזרת הביקורת
 ששש... שקט, אל תרעישו
 תכף באה הביקורת
 וכשיש ביקורת זה כואב ונורא
 כי אסור שיראו כאן שום ילד

ששש... שקט, אל תרעישו
 תכף באה הביקורת.⁶²

62 לנוסח השיר במקור ביידיש ראו: אידא מילגרוים-ציטרינבאום, "ווי אזוי מיר האבן געלערנט, דערמוטיקט און געראטעוועט יידישע קינדער פון דעמבלין", ספר דמבלין-מודזיץ, עמ' 415; Aida Milgroim-Tzitrinboim, "How We Taught, Gave Courage and Saved Jewish Children of Demblin," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 389

הן לימדו את הילדים קרוא וכתוב בפולנית, חגגו את חנוכה ופורים ואף הציגו הצגות בפני ההורים.⁶³ הילדים אף מצאו לעצמם עיסוקים ומשחקים. אביגדור רביד, אחד הילדים הללו, סיפר לימים שהם התרוצצו בשטח המחנה ואף יצאו מגבולותיו לשטחים הפתוחים. הילדים אף הדליקו מדורות במחנה כחלק ממשחק.⁶⁴

הימצאותם של ילדים רבים יחסית וצעירים מאוד במחנה עד סוף פעילותו היא תופעה ייחודית במחוז לובלין, שככל הידוע לנו לא הייתה כמותה במקומות אחרים, על אהת כמה וכמה לא אחרי "חג הקציר". אמנם ידוע לנו כי גם במחנה העבודה של הס"ס בקרשניק (Kraśnik) שבמערב מחוז לובלין חיו ילדים עד קיץ 1944, אך מספרם היה מועט (ביולי 1944 היו במחנה 225 יהודים ובהם רק 12 ילדים), ולא ידוע על ילדים בני פחות מתשע שנים.⁶⁵

קשריו של ונקרט עם הפיקוד הגרמני השפיעו לטובה גם בחופש שניתן לתושבי המחנה בקיום מצוות הדת. כך למשל נערכו במחנה תפילות בציבור, ונקרט שחרר יהודים שומרי מצוות מעבודות ניקיון בימי שבת וחג, וחברה קדישא שפעלה במחנה דאגה לקבורה יהודית כהלכה. אחת הדוגמאות המעניינות ביותר הממחישה את החופש היחסי שקיבלו היהודים במחנה בעידודו של ונקרט היא עריכת ליל סדר כהלכתו לכלל תושבי המחנה. זמן מה לפני פסח 1943 פנתה אל ונקרט קבוצת יהודים וביקשה לאפשר לחבריה לאכול מזון כשר לפסח. ונקרט קידם את היוזמה והורה לערוך מגבית בקרב תושבי המחנה. כל אחד משמונים היהודים שביקשו זאת שילם 120 זלוטי עבור מזון כשר לכל ימי החג. שבוע לפני החג שחרר ונקרט שני יהודים כדי שיכשירו מטבח, ויומיים לפני החג עסקו במחנה באפיית מצות ובבישול מרק סלק.⁶⁶ בערב החג, לאחר תפילת ערבית, התכנס הציבור לליל הסדר; שמונים אנשי הקבוצה הסבו אל השולחן, ומאחוריהם ישב ציבור המחנה כולו. "כל הקהל זעק: 'עבדים היינו' ופרץ בבכי מר".⁶⁷

63 עדות פישפלד, עמ' 10; עדות טנצמן, עמ' 63; עדות וידאו, רוזה רבינוביץ' (עברית, 2005), אי"ש, V.T/ 5445 (O.3); עדות קמינסקה, עמ' 13; "I Was Born in 1938," in: Demblin-Modzjitz Book, p. 466; Esther Shapiro-Tenenboim, "The Russians Liberated Us," *ibid.*, p. 473-474; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 370-372; Milgroim-Tzitrinboim, "How We Taught," pp. 389-391; Wenkart, *Befehlsnotstand*, p. 52

64 ככל הנראה מדובר בדווי, אם כי העד לא נקב בשמו של האיש. ראו: עדות רביד עמ' 9-10; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," pp. 370

65 זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 253-262.

66 ש' פרלמוטר, "חג הפסח הראשון במחנה דמבלין", ספר דמבלין-מודז'יץ, עמ' 446-447; Wenkart, *Befehlsnotstand*, p. 52; Eichenbrenner, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," p. 343

67 פרלמוטר, "חג הפסח הראשון", עמ' 447.

בריחות, ענישה וחיסול המחנה

למרות התנאים הטובים יחסית במחנה, אין לשכוח שמדובר במחנה לעבודת כפייה שבו נשללה חירותם של העובדים היהודים והענישה על כל עברה קלה כחמורה הייתה חלק בלתי נפרד מן החיים. נוסף על כך ריחפה על ראש תושביו הסכנה המתמדת של חיסול המחנה. משום כך היו כמה ניסיונות בריחה ממנו. רבים מהבורחים נרצחו, וכמה מהם אף חזרו למחנה באופן עצמאי.⁶⁸ בדרך כלל הייתה הו'נדרמריה באה למחנה כשהיה נודע לה על היעדרות של עובדים יהודים ממקומות עבודתם מחוץ למחנה. בתחנת הרכבת נהג מפקד המחנה הסדיסט, רודולף, לדווח לו'נדרמריה על כל היעדרות של עובד יהודי.⁶⁹

אירוע נוסף שבעקבותיו הוציאה הו'נדרמריה להורג תשעה יהודים היה בגין שרפה שפרצה באחד הצריפים בשדה התעופה. תשעת היהודים שעבדו במקום יום קודם לכן הואשמו שגרמו לשרפה והוצאו להורג בירייה ביער ריקי הסמוך.⁷⁰ גם משטרת שדה התעופה פעלה במחנה מפעם לפעם, כדי לאכוף את האיסור על החזקת מטבע זר וכדי להעניש על גנבת ציוד ומזון, עברה שדינה היה מוות. הוצאות להורג נעשו בתלייה על גרודים שהוצב בכניסה למחנה. כך למשל הוצאו להורג שלושה צעירים יהודים שנמצא אצלם לחם, ונער שנתפס בגנבת חתיכת סבון נתלה לעיני אביו וגופתו הושארה בכניסה למחנה שלושה ימים רצופים, למען יראו וייראו שאר תושבי המחנה. מדי פעם ערכה משטרת שדה התעופה חיפושים על גופם של תושבי המחנה, לרבות בדיקות משפילות באיברים אינטימיים, גם בגופן של נשים ונערות.⁷¹

בקיץ 1944, ערב נסיגת הגרמנים וכיבוש האזור בידי הצבא הסובייטי, פונו כל המחנות לעבודת כפייה שבמחוז לובלין למחנות אחרים מערבה משם.⁷² כחלק ממהלך זה פונה מחנה שדה התעופה בדמבלין-אירנה לצ'נסטוכובה. פינוי המחנה והאירועים שלאחר מכן העמידו את הנהגתו של ונקרט במבחן נוסף ועוררו עליו ביקורת קשה כמו הביקורת שליוותה אותו כל ימי קיומו של המחנה. ב-14 ביולי 1944 נקרא ונקרט אל גזבר המחנה, וזה הודיע לו כי

68 עדות טופולסקי, עמ' 17; עדות אקהייור, עמ' 23-24; עדות זיגמונט, עמ' 1; על מחנה קרשניק ראו: זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 256; Perelmuter, "I Don't Have the Strength," pp. 482-483; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 60-61; "Jewish Resistance," p. 502.

69 במקרה שכוה בימי פיקודו של קטנגל בא למחנה אחד הו'נדרמים כדי למצוא בחור שנאשם בהיעדרות מהעבודה; הוא הכה אותו מכות רצה, ירה בו בעורפו והתעלל בגופתו לעיני כל. פעם אחרת באו למחנה מפקד מחנה הרכבת ואחד הו'נדרמים וירו בשני עובדים שעבודתם לא השביעה את רצונם. ראו עדות וינגרטן, עמ' 21-22; עדות נוימן, עמ' 21; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 56-59.

70 עדות אקהייור, עמ' 22; Daitsher, "Thus Was Jewish Demblin Destroyed," p. 376; Daitsher, "I Don't Have the Strength," p. 482; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 55-56.

71 עדות קמינסקה, עמ' 13; עדות אקהייור, עמ' 20; עדות רביד, עמ' 9-10; עדות קלוימן, עמ' 4; Goldberg, *My*, p. 429; Hochman, *Mr. Fate*, p. 71; *Road of Torments*.

72 זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 263. לנוסח הפקודה מ-20 ביולי 1944 מטעם מפקד הסיפ"ו והס"ד בגנרלגוברמן בדבר נוהל הפינוי של אסירים יהודים ראו: פליציה קראי, המוות בצ'נסטוכובה: מחנה העבודה סקרז'יסקו-קמינינה, ירושלים: יד ושם (תשנ"ד), עמ' 127.

בשל התקרבות החזית הרוסית יפונה מחנה היהודים לצ'נסטוכובה ואף הבטיח לו כי במחנה החדש יזכו תושבי המחנה ליחס משיביע רצון. ונקרט הביע את חששו לגורלם של הילדים, אולם כשהבין שאי-אפשר לשנות את ההחלטה התעקש שהקבוצה תקבל מכתב בחתימתו של הניג, מפקד שדה התעופה, שיבטיח את שלומם של הילדים במחנה החדש. בשעות הערב כינס ונקרט את הציבור היהודי במחנה והודיע לו על המעבר, ובתגובה פרצה בקהל היסטריה מוחלטת. למחרת בבוקר התקבלה הרשימה השמית של המפונים, שעל-פי גרסתו של ונקרט חיבר אותה מנהל העבודה וישנייבסקי. איש לא הסכים להיכלל בטרנספורט הראשון לצ'נסטוכובה, והמיועדים לצאת דרשו כי ונקרט יצטרף אליהם; מנגד דרשו המיועדים לצאת בטרנספורט השני שוונקרט יישאר אִתם.⁷³ ב-17 ביולי 1944 יצא טרנספורט ראשון מדמבלין-אירנה למחנה הסג בצ'נסטוכובה. בטרנספורט הזה היו כ-200 מתושבי המחנה; על-פי כמה מהעדויות היו רובם יהודים בודדים ונשים וילדים ללא מעמד וקשרים במחנה,⁷⁴ ובהם 15 ילדים קטנים, ככל הנראה בני 3-6 שנים. בהוראתו של ברטנשלגר (Bartenschlager), מפקד הוורקשוץ (Werkschutz; משמר המפעל) בהסג, נלקחו 15 הילדים מיד בהגיעם למחנה ונרצחו ברירות כבוד סמוך.⁷⁵ ב-22 ביולי יצא הטרנספורט השני ובו יתר תושבי המחנה, ובהם ונקרט ומשפחתו ועוד 33 ילדים קטנים; לטרנספורט זה הצטרף מפקד המחנה הגרמני רדמכר ובידו מכתב החסות ממפקד הבסיס הניג. בעת פינוי המחנה והעמסת הציוד ברחו כחמישים יהודים מהמחנה לכיוון היער. אנשי הארמיה קרויבה רצחו את רובם. כמה מהם הספיקו לחזור על עקבותיהם ולהישלח לצ'נסטוכובה.⁷⁶ הקבוצה הגיעה לשערי המפעל ב-25 ביולי בשעות הבוקר; את פניה קיבל ברטנשלגר, וונקרט הגיש לו את מכתבו של הניג. בתגובה הודיע לו ברטנשלגר כי הילדים יילקחו, ורק ונקרט יכול להשאיר את בתו שלו במחנה. ונקרט התנגד בתוקף, ולדבריו הודיע כי הוא מוכן למות משום שהאמין להבטחה של קצין גרמני.⁷⁷ דבר לא הוכרע, וברטנשלגר הורה להפריד את הילדים מהוריהם ולשלוח אותם בינתיים לצריף סמוך בכניסה למחנה. בתוך כך החל הציבור היהודי להתנפל על ונקרט ולהאשים אותו שאינו עומד בהבטחותיו. יתרה מזו, יהודי הטרנספורט הראשון פגשו את הקבוצה השנייה וסיפרו לאנשיה על הגורל הצפוי לילדיהם, שיהיה כגורל ילדיהם שלהם. אידה מילגרוים, מורתם של הילדים במחנה בדמבלין-אירנה, הורשתה להצטרף לקבוצת הילדים בצריף. לימים העידה:

73 .Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 74-76

74 עדות ברנט, עמ' 13; עדות אקהייור, עמ' 24.

75 Devorah Reznik, "We Saw the Children No More," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 398;

.Goldberg, "My Road of Torments," p. 431-432; Apelboim, "From Warsaw Ghetto," p. 442

76 עדות אקהייור, עמ' 25; עדות טנצמן, עמ' 66-67; עדות צבי צרבאום (פולנית, 1949), *ŻIH*, 301/4400,

עמ' 1; עדות פישפלד, עמ' 12; Goldberg, "My Road of

Torments," p. 430

77 Samuel R. Wenkart, *Befehlsnotstand*. לדבריו של ונקרט יש תימוכין אצל שמואל הריס. ראו:

.Harris, *Sammy: Child Survivor of the Holocaust*, Mesa, Arizona: Blue Bird Publishing Inc,

(1999), pp. 36-37

ההורים סבלו סבל כל יתואר, הם חשבו כי ילדיהם מחכים למוות. זה נמשך כמה ימים. אני הייתי המבוגרת היחידה עם הילדים... שוטר יהודי מהמחנה ראה את הצער והכאב של ההורים וביקשתי ממנו לאפשר לילדים, כל אחד בתורו, להיפרד מההורים, למרות שהסתכנו בכך... השוטרים ארגנו שכל אמה בנפרד תוכל לגשת לשער ואני אשלח את הילד שלה, ואז יוכלו להתחבק ולהתנשק, ועל הילד היה לחזור מיד. אפילו הקטנים ביותר התנהגו כפי שביקשנו.⁷⁸

במהלך ההמתנה לגור הדין הובא לילדים מזון, אך הם לא נגעו בו אף שהיו רעבים, מחשש שמנסים להרעילם, ורק לאחר שטעמה מילגרוים מהאוכל הסכימו לאכול. אחרי שלושה ימים הוחזרו הילדים להוריהם ושהו במחנה. ההורים שהגיעו בטרנספורט הראשון וילדיהם נרצחו, הקימו מהומה גדולה כשנוכחו כי ילדי הטרנספורט השני ניצלו; הם התנפלו על ונקרט, וברגע של ייאוש אף איימו כי ירצחו בעצמם את הילדים שהושארו בחיים.⁷⁹

הילדים מהטרנספורט השני הושארו ככל הנראה בחיים בעקבות משא ומתן קשה עם ברטנשלגר. דומה כי כשהגיע הטרנספורט השני לצ'נסטוכובה נפוצה בקרב המגורשים שמועה שאשתו של ברטנשלגר בהיריון בסיכון גבוה לאחר שכבר עברה כמה הפלות, וייתכן אף כי ברטנשלגר עצמו חיפש מיילדת או רופא בקרב היהודים שבטרנספורט. בטרנספורט היו המיילדת סוניה לְפֶרְבֶּאום והרופא ד"ר קסטנבאום מריקי. על-פי מקור אחד טיפל ד"ר קסטנבאום באשתו של ברטנשלגר, וזה הכריז כי אם הלידה תעבור בשלום והילד ייוולד בריא – יינצלו גם הילדים היהודים, ואכן כך היה, ומשום כך חיכו הילדים ימים אחדים עד ההחלטה על גורלם. על-פי מקור אחר נשלחה המיילדת לְפֶרְבֶּאום אל האישה ודיברה על לְבָה שתשכנע את בעלה שלא לפגוע בילדים, ויש שיעידו כי גברת ברטנשלגר עשתה זאת בעקבות חלום שחלמה ופירשה אותו כאזהרה שאם יפגע בעלה בילדים ייפגע גם תינוקה. אפילו ונקרט, שנוטה בדרך כלל לזקוף לזכותו שלו את ההגנה על יהודי דמבלין-אירנה, מחזיק בסברה זו, אף שהוא טוען כי ברטנשלגר עצמו ייחס את השארתם של הילדים בחיים לוונקרט ולדברים הנוקבים שנשא בעת הגעת המשלוח למחנה. ייתכן כי גם תשלומים ושוחד לברטנשלגר סייעו להציל את הילדים.⁸⁰ דומה שבכל אחת מהגרסאות הללו יש מידה מסוימת של אמת. על כל פנים, יהודי דמבלין-אירנה פוזרו בארבעת מפעלי הסג, ובינואר 1945 הועברו קצתם לבוכנוולד ולברגן-בלזן, וקצתם נשארו בצ'נסטוכובה ושוחררו שם.⁸¹ כפי שכבר תואר, כמה מהיהודים ייחסו את פינוי מחנה דמבלין-אירנה לצ'נסטוכובה להחלטה של

78 Milgroim-Tzitrinboim, "How We Taught," p. 392

79 עדות טופולסקי, עמ' 19; עדות רבינוביץ; ריאיון עם אינרי רוזן, ינואר 2011, רמלה; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 80-83; Milgroim-Tzitrinboim, "How We Taught," pp. 392; Chaya Brocha Rozenberg-Urbach, "Tragic Fate of a Jewish Demblin Family," in: *Demblin-Modzjitz Book*, p. 451

80 עדות טופולסקי, עמ' 19; עדות קמינסקה, עמ' 17; עדות רביד, עמ' 11; ריאיון רוזן; Wenkart, *Befehlsnotstand*, p. 82

81 ארבעת מפעלי הסג שאליהם נשלחו יהודי דמבלין-אירנה היו ראקוב (Raków), ורטה (Warta), צ'נסטוכוביאנקה (Czestochowianka), ופלצרי (Pelcery).

ונקרט, שפחד שאויביו במחנה ינקמו בו עם השחרור. פרשנות זו מראה עד כמה היה ונקרט דומיננטי במחנה: היהודים האמינו כי יש לו מרחב פעולה ושהוא שולט בכל הנעשה. ונקרט עצמו טען כי פחד מאוד שעם נסיגת הגרמנים יטבחו הארמיה קריובה והתושבים המקומיים ביהודים – פחד שהייתה לו אחיזה במציאות. ועם כל זאת, מובן שהחלטה לעזוב את המחנה לא הייתה שלו, אלא של שלטונות הכיבוש, חלק ממגמתם הכללית ערב נסיגתם.⁸²

רצח הילדים בצ'נסטוכובה ליבה את התנגדותם של יהודי מחנה דמבלין-אירנה לוונקרט. היהודים שנשלחו בטרנספורט הראשון וילדיהם נרצחו האשימו את ונקרט: "התחננו לפני ונקרט שלא ישלח אותנו לצ'נסטוכובה, אבל הוא לא הקשיב... כשהגענו לצ'נסטוכובה הם לקחו מאתנו את הילדים... ולא ראינו אותם שוב... ארור ונקרט הרוצח היהודי..."⁸³ הורי הילדים מן הטרנספורט השני, לעומת זאת, רואים בוונקרט את האדם שהציל את ילדיהם.⁸⁴ אשר לתפקודו של ונקרט ישנן עדיין שאלות שנותרו בלי מענה: כיצד קרה שלא הוא ולא המפקד הגרמני רדמכר שהתלווה לטרנספורט השני והביא את מכתב החסות, לא הצטרפו לקבוצה הראשונה שנשלחה לצ'נסטוכובה? האם אכן נבחרו המפונים הראשונים באקראי, או שמא החלישים במחנה הם שנשלחו ראשונים ללא שום גורם שיסייע להם?

על כל פנים, יש לזכור כי כמנהיג יהודי בתקופת השואה לא היה לוונקרט חופש פעולה של ממש; ההחלטות הסופיות לא היו בידו, וכמי שהיה בעצמו קרבן של אותה מציאות, לא נותר לו אלא לעשות כמיטב יכולתו ולנסות לשרוד. ונקרט שרד וזכה למסור את גרסתו בדבר החלטותיו והשיקולים שהנחו אותן. זו עדות נדירה וחשובה, שכן יש בה כדי לזרוע אור על החלטות ומניעים של מנהיגים יהודים בתקופה זו. ניכר כי ונקרט מנסה ככל יכולתו להסביר לכל אורך ספרו שכל מעשיו נעשו כדי לשמור על מחנה עבודה מסודר ושקט, מתוך מטרה לקיימו זמן רב ככל האפשר. ונקרט ניסה להתנהל בתבונה מקסימלית מול מפקדי המחנה מצד אחד ומול הציבור היהודי מצד שני, התנהלות שזימנה לו לא מעט אויבים והאשמות קשות בדבר מידת המוסר שבהחלטותיו. ואולם כאשר מעמידים את התנהגותו במבחן התוצאה, מתברר שמכל עיירות נפת פולווי שרדו רק אחדים, ואילו מהמחנה בדמבלין-אירנה שרדו מאות יהודים.⁸⁵ ואף-על-פי-כן יש לסייג גם את המסקנה הזאת, שכן גם הנסיבות והמזל שיחקו כאן תפקיד חשוב.

82 עדות אקהייור, עמ' 25; עדות טנצמן, עמ' 66-67; עדות צדרבאום, עמ' 1; עדות פישפלד, עמ' 12; Wenkart, *Befehlsnotstand*, pp. 72, 77; Goldberg, "My Road of Torments," p. 430

83 Reznik, "We Saw the Children No More," p. 398

84 Bubiš, "The Year 1942," p. 77. הדעות על ונקרט חלוקות גם בין בני משפחה: איגנץ בוביס, כאמור, רואה בו אחראי למות אביו, ואילו דודו של בוביס הבן לוונקרט את חיי בנו הקטן, שנשלח לצ'נסטוכובה בטרנספורט השני וניצל.

85 עדות סוכודולסקי, עמ' 2; עדות זיגמונט, עמ' 3; עדות מלצמן, עמ' 4; עדות ללא שם (ידיד, 1947), איו"ש, M.I.Q/101, עמ' 3.

סיכום

רובם הגדול של יהודי נפת פולווי נרצחו בין מרץ לאוקטובר 1942, בשלושה גלי גירוש למחנות מוות שבכל אחד מהם הושארו מעטים במחנות עבודה בנפה. אף-על-פי שלנותרים לאחר הגירושים היה לכאורה סיכוי לשרוד בשל היותם עובדי הרייך הגרמני, הם חוסלו ברובם הגדול בשני גלי רצח, האחד בחודשים אוקטובר-נובמבר 1942 והשני במבצע "חג הקציר" ב-3-4 בנובמבר 1943. המחנה בשדה התעופה בדמבלין-אירנה היה יוצא דופן מכל הבחינות: הוא היה מחנה עבודה שהיה בעצם מחנה משפחות; הוא פעל עד שחרור המחוז ביולי 1944 והיהודים שהוחזקו בו חיו ועבדו בתנאים טובים יחסית שכללו תזונה מספקת, הקפדה על בריאות והיגיינה, חיי דת והימצאות של ילדים במחנה. התנאים במחנה הושפעו לטובה מאישיותם של המפקדים הגרמנים, מאישיותו של ונקרט, הלגראָלטסט, ומיחסיו התקינים עם הממונים הגרמנים. גם הענישה החמורה צומצמה בזכות השפעתו של ונקרט. על אף חילוקי הדעות שמעוררת דמותו והשאלות המוסריות הקשות העולות מן ההאשמות של הפקרת יהודים שהוטחו בו, לאמתו של דבר, ונקרט הציל יהודים.

המחנה אמנם היה בפיקוחו של הס"ס, אבל היה נתון לשליטת חיל האוויר הגרמני, וזה כנראה אחד ההסברים לכך שהיהודים שבו הושארו בחיים עד סוף הכיבוש: היטלר דבק עד הרגע האחרון בהנחה שיש סיכוי לתפנית במלחמה, ובתפנית כזאת יהיה לחיל האוויר הגרמני תפקיד משמעותי.⁸⁶ עם זאת, ממקרה אחד אין להקיש על הכלל, משום שמחנות עבודה של שדות תעופה אחרים במחוז לובלין ששוּיכו לחיל האוויר הגרמני חוסלו קודם לכן: במחנה בביאלה פודלסקה (Biała Podlaska) נרצחו העובדים היהודים במבצע "חג הקציר",⁸⁷ ושלושת מחנות חיל האוויר באזור זמושץ' חוסלו במועדים שונים עד נובמבר 1943.⁸⁸ לפיכך יש להניח כי המאבקים בין הס"ס לצבא על ניצול כוח העבודה יהודי מנעו מחיל האוויר הגרמני לגבש מדיניות אחידה ביחס לגורלם של העובדים היהודים בשירותו. עם זאת, בעוד במחנות אחרים דוגמת זמושץ' לא היה לא לחיל האוויר ולא לס"ס המקומי אינטרס להשאיר את העובדים היהודים בחיים, בדמבלין-אירנה היו העובדים הללו חיוניים בכל מקומות העבודה שלהם במחנה. מי שסייע לפיקוד הגרמני להבין עד כמה העובדים היהודים חיוניים היה הרמן ונקרט, ובכך השפיע על סיכויי הישרדותם. ואולם קביעה זו תקפה אך ורק לנסיבות המסוימות ולתנאים הספציפיים של מחנה שדה התעופה בדמבלין-אירנה. די היה בשינוי או חריגה כלשהי בכל אחד מהתנאים האלה – מפקד אחר; העברת השליטה לידי הס"ס; פיגוי המחנה למקום אחר ולא לצ'נסטוכובה – ופני הדברים היו שונים לחלוטין.

86 איאן קרשו, היטלר – נמסיס: 1936-1945 (תרגום מאנגלית יוסי מילוא), תל אביב: עם עובד (2011), עמ' 521-531.

87 זילברקלנג, השואה במחוז לובלין, עמ' 249.

88 Kopciowski, *Zagłada Żydów*, pp. 146-148.